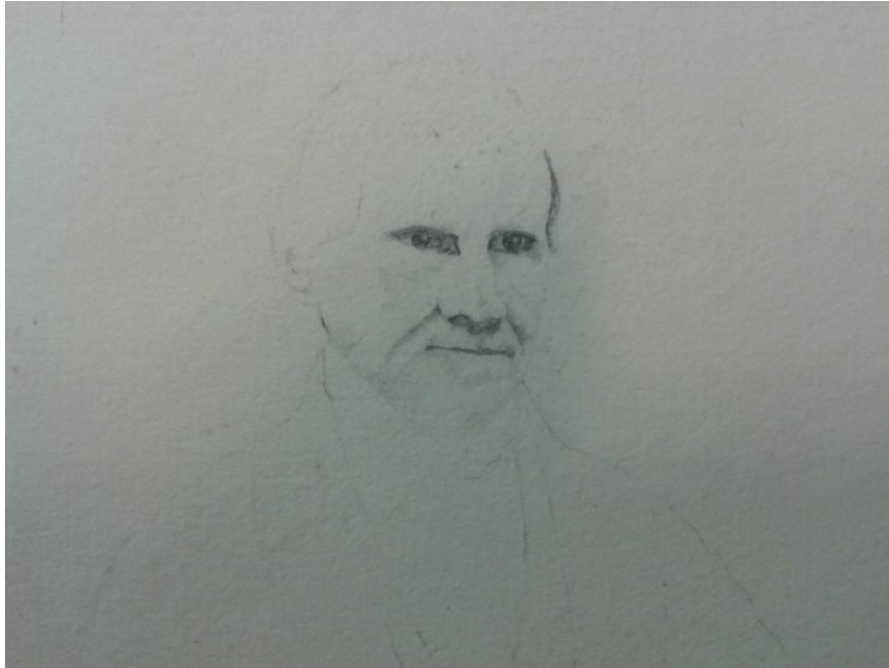

“Wij treên een nieuwen tijdkring in”

Een onderzoek naar de nieuwjaarspreken van Joannes Pelinck in relatie tot moreel-religieuze thema's uit de negentiende eeuw

Afbeelding 1: Joannes Pelinck

(Bron: Universiteitsbibliotheek Groningen, Archief Pelinck, hs add 91: Portret)

Naam student (studentnummer): René Heij (2527098)

Adres: Oude Telgterweg 94-A
3851 ED Ermelo

Telefoonnummer: 06 - 208 68 942

Datum voltooiing: 19 juni 2015

Namen begeleidende docenten: prof. dr. G. Harinck
dr. B.T. Wallet

Naam opleiding: Joint Bachelor Theologie

Samenvatting

In deze scriptie wordt een antwoord gegeven op de vraag naar de kenmerken van een vijftal nieuwjaarspreken van predikant Joannes Pelinck uit de periode 1797-1832 en naar de relatie tussen die kenmerken en een aantal moreel-religieuze thema's uit de literatuur van Heitink. Door middel van een prekenanalyse met behulp van het homiletisch model van Stark blijkt dat de kernwoorden en kenmerken van de nieuwjaarspreken niet in relatie staan tot de moreel-religieuze thema's en dat Pelinck op basis van de uitkomsten van de analyse van zijn nieuwjaarspreken niet past in het beeld van de negentiende-eeuwse predikant als belangrijkste volksopvoeder, zoals dat in de literatuur vaak wordt geschetst.

Verklaringen

VERKLARING 1

Hierbij verklaar ik dat deze scriptie een origineel werk is. De scriptie is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Als informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet en volledig vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Ermelo, 19 juni 2015

René Heij

VERKLARING 2

Hierbij stem ik ermee in dat mijn scriptie na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor vermenigvuldiging en interbibliothecair leenverkeer, en dat de titel en samenvatting beschikbaar worden gesteld voor externe organisaties en door de Vrije Universiteit mogen worden gepubliceerd.

Ermelo, 19 juni 2015

René Heij

Inhoudsopgave

Inhoud

Inhoudsopgave	4
Inleiding	5
1. HISTORISCHE CONTEXT	8
1.1. Biografie Joannes Pelinck	8
1.2. Historisch kader Nederland in de periode 1797-1832.....	9
1.3. Conclusie.....	11
2. OPKOMST NIEUWJAARSPREEK	12
2.1. Opname ‘seculiere’ feest- en gedenkdagen in kerkelijke kalender	12
2.2. Verhouding tussen besluit en praktijk.....	13
2.3. Conclusie.....	14
3. KENMERKEN NIEUWJAARSPREKEN.....	15
3.1. Formele kenmerken.....	16
3.2. Inhoudelijke kern preken.....	17
3.2.1. Nieuwjaarspreek 1797/1798/1799/1802	19
3.2.2. Nieuwjaarspreek 1811.....	21
3.2.3. Nieuwjaarspreek 1812/1827.....	22
3.2.4. Nieuwjaarspreek 1817.....	23
3.2.5. Nieuwjaarspreek 1832.....	24
3.3. Inhoudelijke kenmerken.....	25
3.3.1. Kernwoorden.....	25
3.3.2. De hoorders en de werking van de Heilige Geest	26
3.4. Conclusie.....	27
4. RELATIE TUSSEN PREEKKENMERKEN EN MOREEL-RELIGIEUZE THEMA’S ..	29
4.1. Omschrijving negentiende-eeuwse moreel-religieuze thema’s.....	29
4.2. Onderlinge verhouding tussen preekkenmerken en moreel-religieuze thema’s.....	30
4.3. Conclusie.....	31
Conclusie.....	32
Bibliografie	34

Inleiding

In deze scriptie staat het onderzoek naar de kenmerken van de nieuwjaarspreken van dominee Joannes Pelinck in relatie tot enkele voornamelijk moreel-religieuze thema's uit hun negentiende-eeuwse context centraal. Het onderzoeken en analyseren van preken uit deze periode vormt een grotendeels onontgonnen terrein, hoewel in archieven van onder andere het Historisch Documentatiecentrum aan de Vrije Universiteit veel primair bronnenmateriaal beschikbaar is.

Dergelijk prekenonderzoek is interdisciplinair, aangezien men zich zowel op het terrein van de kerkgeschiedenis als op dat van de praktische theologie bevindt, van waaruit de stap naar de sociologie kan worden gezet. De beschikbare literatuur is uit die drie disciplines afkomstig. Zo wijdde Algra reeds in de zestiger jaren een boek aan de kerkelijke ontwikkelingen in de negentiende eeuw. Medio jaren '70 liet Rasker zijn geschiedkundig overzicht van de Nederlandse Hervormde Kerk beginnen vanaf 1795, ten tijde van de revolutie en restauratie. In 2001 publiceerde Heitink binnen de praktische theologie een uitgebreide analyse van de rol van predikanten in de eerste helft van de negentiende eeuw. Hij refereerde menigmaal aan het sociologische werk van Bos, die in 1999 de sociale positie van predikanten als beroepsgroep in negentiende-eeuws Nederland analyseerde. De prediking, als zijnde één van de belangrijkste taken van de dominee, kwam in dit werk prominent naar voren.

In de toegankelijke, recent verschenen religie- en kerkhistorische werken van zowel Van Lieburg en Van Eijnatten als Selderhuis worden complete hoofdstukken aan de negentiende eeuw gewijd. Het nieuwste werk, dat eveneens de rol van predikanten en predicaties in de maatschappelijke context beschrijft, is van de hand van godsdienstwetenschapper Bijleveld. Hij betreft het werk van hervormde predikanten uit de ontstaansperiode van het Koninkrijk der Nederlanden op nationale eenwordingsprocessen.

Hoewel de thematiek en gebeurtenissen uit die periode in deze werken uitvoerig aan de orde komen, bijvoorbeeld met behulp van analyses van preken die op nationale bede- en boetedagen of gebeurtenissen rondom het koningshuis werden gehouden, zoals dat recentelijk eveneens gebeurde in het Britse onderzoeksveld met de publicatie van Ellison, is op het gebied van oudejaars- en nieuwjaarspreken weinig tot niets bekend. Deze preken zijn het bestuderen waard, omdat zij op passagemomenten in het kalenderjaar en daarmee in de levens van de kerkgangers zijn gehouden, waardoor zij mogelijk verwijzingen bevatten naar gebeurtenissen of moreel-religieuze thema's uit de kerkelijke en maatschappelijke context. In het prekenarchief van do-

minee Joannes Pelinck is een vijftal nieuwjaarspreken uit de periode 1797 tot 1832 te vinden. Het beperkte aantal, de goede kwaliteit van het beschikbare materiaal en de goed af te bakenen periode waarin zij zijn gehouden, maken het haalbaar om de preken van deze predikant binnen dit onderzoek te bestuderen.

Naast het beschrijven van de structuur en inhoud van dit genre predicaties dat in de negentiende eeuw opkwam, is ook het leggen van een verband tussen de te onderscheiden kenmerken ervan en enkele moreel-religieuze thema's uit de vroege negentiende-eeuw een belangrijk aspect van dit onderzoek. Menigmaal wordt in overzichtswerken beweerd dat men in deze periode mede onder invloed van de staat preekte over moraal, godsdienstigheid en vroomheid, maar een bear- gumentering van deze stelling op basis van geanalyseerd bronnenmateriaal ontbreekt vaak.

Het doel van dit onderzoek is dan ook het verkrijgen van inzicht in de verhouding tussen de kenmerken van een vijftal nieuwjaarspreken van dominee Joannes Pelinck en een aantal mo- reel-religieuze thema's uit de kerkelijk-maatschappelijke context waarin hij werkzaam was. De onderzoeksvraag aan de hand waarvan deze scriptie is opgezet, luidt aldus:

Welke kenmerken kunnen worden onderscheiden in een vijftal nieuwjaarspreken van dominee Joannes Pelinck uit de periode 1797-1832 en hoe verhouden die zich tot de negentiende-eeuwse moreel-religieuze thema's die Heitink noemt?

Uit deze hoofdvraag kunnen de volgende deelvragen afgeleid worden:

1. Wie was Joannes Pelinck en wat was het historisch kader van Nederland in de periode 1797-1832?
2. Waar komt het opnemen van seculiere feest- en gedenkdagen in de kerkelijke kalender vandaan en wat waren de motieven daarvoor?
3. Welke formele en inhoudelijke kenmerken kunnen worden onderscheiden met behulp van een analyse van de preken van Pelinck?
4. Wat is de verhouding tussen de preekkenmerken en de negentiende-eeuwse moreel- religieuze thema's die Heitink noemt?

Deze deelvragen vormen de ruggengraat van deze scriptie, daar zij de hoofdstukindeling struc- tureren. Aan het slot van de scriptie zal met een conclusie en aanbevelingen voor vervolgonderzoek worden geëindigd. De methoden met behulp waarvan de beantwoording zal geschieden, weerspiegelen het interdisciplinaire karakter van het onderzoek. De schets van de historische context en het archiefonderzoek horen thuis op het domein van de kerkgeschiedenis.

De preekanalyse behoort tot de praktische theologie, die eveneens het homiletische model van Stark aanreikt om de preek vanuit verschillende perspectieven te belichten. Ten slotte verschaft de sociologie door onderzoeken als die van Bos en Heitink inzicht in de maatschappelijke positie van negentiende-eeuwse predikanten.

1. HISTORISCHE CONTEXT

De preken die in dit onderzoek centraal staan, zijn van de hand van Joannes Pelinck. In dit eerste hoofdstuk komt de vraag naar de context van de preken en hun schrijver aan de orde. In paragraaf 1.1 wordt de levensloop van Pelinck beschreven en in paragraaf 1.2 de belangrijkste historische en sociologische ontwikkelingen in de onderzoeksperiode.

1.1. Biografie Joannes Pelinck

Joannes Pelinck werd in 1774 te Norg geboren als zoon van Egbert Pelinck en Mechelina Oortwijn. Hij trouwde met Hendrika Grootholtman (zie afbeelding 2), een dochter van predikant Conraad Hendrik Emanuel Grootholtman. Samen kregen zij een zoon, Coenraad Hendrik, die in 1829 door Pelinck zelf te Coevorden tot predikant werd bevestigd. In 1809 werd ook een dochter geboren, Katharina Johanna. Zij huwde met predikantszoon, medicus en historicus Gosewinus Acker Stratingh. Pelinck maakte kortom niet alleen ambtshalve, maar ook wat familiebanden betreft deel uit van het predikantennetwerk.

Nadat Pelinck in 1789 ging studeren aan de Groninger Universiteit, volgde hij in 1796 te Rolde zijn schoonvader op als predikant. In 1797 vertrok Pelinck naar Nuis en Niebert, waarna hij in mei 1798 aan Norg verbonden werd. Havelte diende hij van 1801 tot 1807 en de laatste 32 jaar van zijn predikantschap stond hij in Scheemda, waar hij op 1 juli 1839 met emeritaat ging. Op 30 september 1859 overleed hij op 85-jarige leeftijd in Eexta.¹

De eerste jaren van zijn predikantschap kenmerkten zich door een grote mobiliteit. Onderzoek door historicus Van Rooden toont aan dat de mobiliteit van predikanten vanaf 1775 snel toenam, hoewel er na 1800 eveneens enkele periodes van afname waren. Toch scoort Pelinck met vijf bedieningen in een ambtscarrière van 43 jaar ver boven het gemiddelde van 2,69 bedienin-

---

¹ Historisch Genootschap te Groningen, *Album Studiosorum Academiae Groninganae* (Groningen: Wolters, 1915), 243; H.O. Feith, “Levensschets van Dr. Gozewinus Acker Stratingh”, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1877): 27-41; F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten: Profeten en hun vaderland* (Dordrecht: Van Lieburg, 1996), 189; T.A. Romein, *De Hervormde predikanten van Drenthe, sedert de Hervorming tot in 1861* (Groningen: J. Oomkens, 1861), 83, 117, 181, 258; Universiteitsbibliotheek Groningen, Archief Pelinck, hs add 91: Verzameling preeken van J. Pelinck

gen in een ambtelijke loopbaan van 29 jaar. Het is opmerkelijk dat hij in tien jaar tijd vier verschillende gemeentes bediende.²

In een briefje uit 1797 maakt Pelinck als voorzitter van de kerkenraad te Nuis bekend dat slechts één stemgerechtigde uit het dorp opkwam bij een stemming voor of tegen het ontwerp van de Constitutie voor het Bataafsche Volk. Uit het feit dat Pelinck niet op de lijst van stemgerechtigden stond, maakt historicus Harry Perton op dat de predikant zelf geen patriot of aanhanger van de patriotten was. Deze aanname wordt versterkt door het feit dat de samenwerking tussen Pelinck en de gemeente van Rolde, die dominee Grootholtman na meer dan veertig jaar afzette wegens zijn weigering het declaratoir van de volksrepresentanten van Drenthe te ondertekenen, al na een jaar werd beëindigd. De hoge mobiliteit werd volgens van Rooden immers mede veroorzaakt door de vervanging van orangistische predikanten aan het einde van de negentiende eeuw.³

Bij de bevestiging van zijn zoon te Coevorden in 1829 merkte Pelinck in zijn toespraak echter op dat hij met dankbaarheid terugkeek op de eerste tien jaar van zijn predikantschap. Hij stond toen ook in Drenthe, dat hij zelfs zijn vaderland noemt. Over afzetten repte hij met geen woord.⁴ Volledigheidshalve dient te worden opgemerkt dat ook het lage aantal beschikbare proponenten in die periode de mobiliteit van predikanten bevorderde. De hoge mobiliteit van Pelinck is waarschijnlijk veroorzaakt door verschillende omstandigheden, waarvan de afzonderlijke invloedfactoren niet meer duidelijk zijn te achterhalen.⁵

1.2. Historisch kader Nederland in de periode 1797-1832

Vanaf de laatste jaren van de achttiende eeuw vond een snelle wisseling van regimes plaats in wat nu Nederland is. Eén jaar na de Bataafse revolutie van 1795 werd de bevoorrechte positie van de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden bij de invoering van de scheiding van kerk en staat afgeschaft.⁶ In 1806 werd onder het gezag van Lodewijk Napoleon het Koninkrijk Holland

---

² P. van Rooden, *Religieuze Regimes* (Amsterdam: Bakker, 1996), 48-51

³ Van Rooden, *Regimes*, 60; RHC Groninger Archieven, Toegang 1, inv. nr. 877: Archief Staten van Stad en Lande; <https://groninganus.wordpress.com/?s=pelinck>, geraadpleegd 19 mei 2015;

⁴ Universiteitsbibliotheek Groningen, Archief Pelinck, hs add 91: De bevestiging van mijn Broeder te Koevorden gedaan door J. Pelinck

⁵ Van Rooden, *Regimes*, 61

⁶ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Utrecht: Kok, 2014), 577-582

gesticht, waarna vier jaar later de inlijving bij het Franse keizerrijk volgde.⁷ Te midden van alle onrust werd in 1806 de Evangelische Gezangenbundel ingevoerd, als aanvulling op de Psalmberijming uit 1773. Dit leidde meermalen tot tumultueuze toestanden, onder meer door de verplichting om gezangen te laten zingen.⁸ Het ministerie van Eeredienst werd in 1808 opgericht, hetgeen betekende dat de staat zich mengde in de organisatie van de erediensten van alle godsdiensten. Die invloed zou in de loop der jaren steeds groter worden.⁹

Met het vertrek van de Fransen en de installatie van koning Willem I als vorst van het Koninkrijk der Nederlanden brak een periode van centralisatie aan. Men wilde een verlichte, liberale staat creëren, waarin waarden als deugdzaamheid, eenheid, gematigdheid en harmonie hoog gewaardeerd werden.¹⁰ De Gereformeerde Kerk uit de tijd van de Republiek werd omgedoopt tot de Nederlandse Hervormde Kerk. Het Algemeen Reglement van 1816 gaf blijk van de visie die de staat op de kerkgenootschappen had; zij moesten het volk voornamelijk opvoeden in de algemeen-christelijke deugden. De kerk werd gezien als een genootschap, een verband waarbinnen vrije burgers zich om een gemeenschappelijk doel te bereiken vrijwillig hebben verbonden. Verder noemde men de kerk voortaan als volgt: een inrichting ter bevordering van godsdienst, deugd en goede zeden.¹¹ In deze periode was de universitair opgeleide dominee vooral een leraar; de pastorale taken kregen binnen het predikantschap minder prioriteit. De predikant werd de belangrijkste volksofvoeder in een nationale, verlicht-christelijke cultuur.¹²

Vanaf 1820 kwam in Nederland het Réveil op, als uiting van een opkomende vroomheid, devotionaliteit en orthodoxie. De protestanten keerden zich af van het toegenomen rationalisme en deïsme in kerk en theologie. Na 1834, toen de Afscheiding een feit was, speelde dit alles een grote rol in de samenleving. Hoewel Pelinck deze periode en gebeurtenissen nog heeft meegemaakt, spelen die niet of nauwelijks een rol in de onderzoeksperiode en met betrekking tot de

---

⁷ Selderhuis, *Handboek*, 592-593

⁸ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795: Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen: Kok, 1986), 37-40; Selderhuis, *Handboek*, 597

⁹ Selderhuis, *Handboek*, 593

¹⁰ Selderhuis, *Handboek*, 617

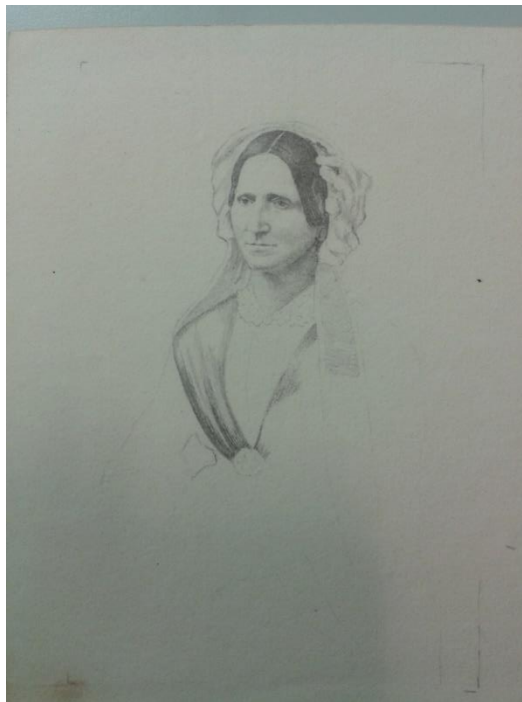
¹¹ G. Heitink, *Biografie van de dominee* (Baarn: Ten Have, 2001), 89-92; Selderhuis, *Handboek*, 620

¹² D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk: Beroepsonwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam: Bakker, 1999), 79-83; Heitink, *Biografie*, 103, 110-111; Selderhuis, *Handboek*, 634-635, 651

onderzoeksvraag. Daarom worden Réveil en Afscheiding hier volledigheidshalve slechts benoemd, maar niet verder uitgewerkt.¹³

1.3. Conclusie

De hervormde predikant Joannes Pelinck was werkzaam onder verschillende regimes die Nederland in korte tijd had. Voor het grillige verloop van zijn mobiliteit, die in de eerste tien jaar van zijn loopbaan zeer hoog en in het resterende deel zeer laag is, kan niet met zekerheid een verklaring gegeven worden. Na de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden, het laatste regime dat Pelinck meemaakte, begon de staat zich nog meer dan tevoren te mengen in met name de organisatie van kerkelijke aangelegenheden. Men streefde een verlichte nationaal-christelijke cultuur na, waarin de predikant als een belangrijke volksopvoeder werd gezien.

Afbeelding 2: Hendrika Pelinck-Grootholtman
(Bron: Universiteitsbibliotheek Groningen, Archief Pelinck, hs add 91: Portret)

---

¹³ Selderhuis, *Handboek*, 640-648

2. OPKOMST NIEUWJAARSPREEK

De algemene synode van de Nederlandse Hervormde Kerk werd geacht de kerk te besturen, maar zich niet over leerstellige kwesties uit te spreken. Toch vormde de kwestie over de handhaving van de leer in de negentiende eeuw veelvuldig een onderwerp van discussie. Een goed voorbeeld van het werk van de synode is het rapport van de commissie voor de openbare eredienst, aan de hand waarvan in juli 1817 Avondmaalsformulieren aanpast werden en werd bepaald wanneer kerkdiensten moesten worden gehouden en hoe die dienden te worden ingericht.¹⁴ Het was de synode die, zoals in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk wordt uitgewerkt, de diensten rond de jaarwisseling formeel in de kerkelijke kalender liet opnemen. De vraag naar de verhouding tussen besluit en praktijk komt in de tweede paragraaf aan bod.

2.1. Opname ‘seculiere’ feest- en gedenkdagen in kerkelijke kalender

In het rapport van de synodale commissie uit 1817 stond het voorstel om erediensten te houden op nieuwjaarsdag, alsmede op oudejaarsdag en Goede Vrijdag. Dit werd door de synodale vergadering algemeen aangenomen, maar een aparte besluittekst ontbreekt.¹⁵ De rapporttekst met betrekking tot oudejaars- en nieuwjaarsdag luidde als volgt:

Daar de *laatste* dag van het jaar telkens een aanmerkelijk tijdperk van het menselijk leven besluit, en zulk een besluit bijzonder geschikt is, om ons te stemmen tot ernstig nadenken op ons zelve, en over de wegen van God met ons gehouden, zoo zouden wij wel wenschen, dat de Synode vaststelde, dat op dien dag ieder jaar overal met een plegtig dankuur wierde gesloten. Waar dit 's avonds gebeuren kon, zou naar ons inzien een avonduur de geschiktste tijd zijn.

En daar de *eerste* dag van het jaar den mensch zoo luide roept tot een nieuw leven, en tot ootmoedige aanbeveling van alle zijne belangen aan Hem, in wien hij leeft, zich beweegt en is, zoo zouden wij wel verlangen dat de Synode besloot, dat de voormiddag van dien dag daaraan alomme wierd toegewijd. Het eerste geschiedt in sommige gemeenten, het laatste in verre de meeste, en beide met genoegen en vrucht. Niet alleen voormiddags, maar ook 's namiddags wordt, op dien dag, in verscheidene gemeenten dienst gedaan. Indien echter de [nieuwjaarsdag]

---

¹⁴ *Handelingen van de algemeene christelijke synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in den jare 1817* ('s-Gravenhage: Algemeene Lands Drukkerij, 1822), 69-70, 87-88; Rasker, *Nederlandse Hervormde Kerk*, 29-31, 40-41; Selderhuis, *Handboek*, 620

¹⁵ *Handelingen*, 78

niet op zondag inviel, zouden wij die middagbeurten liefst afgeschaft zien (...) en derzelver afschaffing zou de waarde der morgenbeurten verhoogen.¹⁶

Volgens de commissie klinkt op nieuwjaarsdag een oproep tot nieuw leven. Tegelijkertijd moet de mens dan al zijn belangen ootmoedig aan God, van wie hij afhankelijk is, aanbevelen. Het gaat erom dat de mens zijn leven in het nieuwe jaar opnieuw aan God wijdt. Blijkbaar is dat volgens de commissie nodig om het nieuwe jaar vol heil en zegen te kunnen beginnen. In de volgende hoofdstukken zal blijken of deze noodzaak ook in de preken van Pelinck genoemd en ervaren wordt.

2.2. Verhouding tussen besluit en praktijk

Voor de synode bestonden meerdere redenen om een rapport te laten schrijven over de betamelijke uitoefening van de openbare eredienst in de Nederlandse Hervormde Kerk. Voornamelijk het feit dat de sacramenten van Doop en Avondmaal volgens haar niet altijd even stichtelijk werden bediend, alsmede het ontbreken van een verband tussen de Bijbelgedeelten die de voorzanger vóór de dienst las en het gedeelte dat de predikant overdacht tijdens de predicatie, droegen hieraan bij. Men wilde het verval van de godsdienst een halt toeroepen, zoals onder meer blijkt uit het de toespraak die de Leeuwarder predikant Lobry namens de commissie hield op 9 juli 1817. De dienst op nieuwjaarsdag vormde een onderdeel van het project om dit doel te bereiken.¹⁷

Uit de in paragraaf 2.1 uitgewerkte citaten blijkt dat de commissie concludeerde dat meer gemeenten gewoon waren een kerkdienst te houden op nieuwjaarsdag dan op oudejaarsdag. Bos meldt op basis van een onderzoek naar preekbeurten dat dit in Amsterdam het geval was.¹⁸ Het besluit dat de synode aan de hand van dit rapport met betrekking tot de nieuwjaarsdiensten nam, was dus een formalisering van een al langer bestaande praktijk. Gemeenten die op een doordeweekse nieuwjaarsdag twee keer een dienst hielden, werd door de synode aangeraden de middagdiensten af te schaffen, waardoor de morgendienst meer waarde zou krijgen. De commissie raadde eveneens aan om op doordeweekse dagen vóór en ná feestdagen geen kerkdiensten te houden, om een te groot aantal diensten in een korte periode te voorkomen.

---

¹⁶ *Handelingen*, 69-70

¹⁷ *Handelingen*, 64-65; Bos, *Koninkrijk*, 56; Heitink, *Biografie*, 91

¹⁸ Bos, *Koninkrijk*, 44

Bovendien moesten de preken voor het nut en de aangenaamheid van de gemeente korter duren.¹⁹

De oudejaarspreken uit de archieven van Pelinck zijn allemaal van ná 1817, hetgeen een aanwijzing is dat ook voor hem nieuwjaarsdiensten gebruikelijker waren dan oudejaarsdiensten. Ook diensten op Goede Vrijdag bevinden zich niet in zijn archieven. Voor een goed onderbouwde conclusie hieromtrent is echter te weinig materiaal beschikbaar. Een analyse van gegevens over de frequentie van nieuwjaarsdiensten in de Nederlanden vóór en ná 1817 is er niet en een vergelijking met het buitenland valt op basis van de bestaande literatuur evenmin te trekken.

2.3. Conclusie

Ondanks het gebrek aan beschikbare informatie over nieuwjaarsdiensten in binnen- en buitenland, kan op basis van het voorgaande met zekerheid worden gezegd dat de synode het verval van de godsdienstigheid vreesde en het formaliseren van de praktijk van het houden van openbare erediensten op nieuwjaarsdag als één van de middelen zag om dat tegen te gaan. De nieuwjaarsdag was immers het moment waarop tot een nieuw leven in ootmoedige afhankelijkheid van God werd opgeroepen. Pelinck was hiermee al sinds het begin van zijn ambtsloopbaan vertrouwd. Met betrekking tot de oudejaars- en Goede Vrijdagpreken zijn er onvoldoende aanwijzingen om met zekerheid te zeggen of die gebruiken bij hem al eerder plaatsvonden.

---

¹⁹ *Handelingen*, 70

3. KENMERKEN NIEUWJAARSPREKEN

Homiletische modellen uit de praktische theologie maken het mogelijk een preek te belichten en daarbij rekening te houden met verschillende factoren die voor een preekanalyse van belang zijn. Het model van praktisch-theologe Stark bevat de volgende zes factoren:²⁰

1. De preek
2. De hoorder(s)
3. De tekst
4. De voorganger
5. De context, met de volgende indicatoren: liturgie, kerkelijke gemeente binnen geloofs-traditie, maatschappij en wereld waarin de preek gehouden wordt
6. De werking van de Heilige Geest, waarnaar men in het verstaansproces mogelijk verwijst

Hoewel dit model ontworpen is voor onderzoek naar hedendaagse preken, geven de factoren ook voor onderzoek naar preken uit het verleden goede richtpunten voor een gedegen analyse. Over sommige aspecten kan niet evenveel met zekerheid worden gezegd als bij een onderzoek naar preken uit het heden. Dat ligt niet aan inconsequenties van het model, maar aan de te overbruggen tijdspanne die inherent is aan historisch onderzoek. Omdat de homiletische inzichten van Stark zich de laatste jaren tot leidinggevend hebben ontwikkeld in het praktisch-theologisch onderzoek, wordt haar model hier gebruikt.

De opzet van het onderzoek naar de preken van Pelinck noopt ertoe de volgorde waarin de factoren behandeld worden, te wijzigen. In hoofdstuk 1 zijn punt 4 en de laatste twee indicatoren van punt 5 reeds behandeld. In het huidige hoofdstuk staan de preken centraal (punt 1). Paragraaf 3.1 bevat informatie over de Bijbelteksten (punt 3) en de liturgische context (het resterende gedeelte van punt 5). In paragraaf 3.2 worden de punten 1 en 3 nader uitgewerkt. Uiteraard speelt de voorganger als auteur en spreker (punt 4) hierin evenzeer een rol. In paragraaf 3.3 wordt ten slotte nog iets gezegd over de hoorders (punt 2) en de rol van de Heilige Geest (punt 6). Het model geeft de hoorders gezien het empirisch karakter van het onderzoek dat het bij Stark faciliteert een prominente plaats, maar aangezien dit onderzoek meer inhoudelijk op de preekkenmerken en de historische context is gericht, worden de hoorders hier op de achtergrond geplaatst.

---

²⁰ F. Stark, *Proeven van de preek: Een praktisch-theologisch onderzoek naar de preek als het Woord van God* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2005), 204-206

Uiteraard zijn er legio andere invalshoeken en factoren te bedenken, zoals het kijken naar hermeneutische schema's en de rol van retorica, taal en psychologische factoren. Impliciet komen hermeneutiek, retorica en taal in paragraaf 3.3 aan de orde, aangezien deze aspecten verwantschap hebben met de centrale rol die woordgebruik speelt bij de bestudering van de inhoudelijke kenmerken. Het uitwerken van hermeneutische of psychologische schema's valt daarentegen buiten het bestek van de vraagstelling van deze opdracht.

3.1. Formele kenmerken

De nieuwjaarspreken die de basis vormen voor dit onderzoek zijn afkomstig uit een deel van het persoonlijk archief van Joannes Pelinck dat beschikbaar is in het Historisch Documentatie Centrum te Amsterdam. Dit omvat 37 preken, meer dan 1300 pagina's aan Bijbelcommentaren en een aantal onafgemaakte en ongedateerde documenten. In de Universiteitsbibliotheek van de Rijksuniversiteit te Groningen bevindt zich een ander gedeelte van het archief van Pelinck. Dat bevat ruim vijftig preken, enkele briefwisselingen met zijn dochter en een aantal ongedateerde aantekeningen. Onder de preken bevinden zich geen nieuwjaarspreken. Uit navraag bij het RHC Groninger Archieven bleek dat een deel van het archief van Pelinck te Scheemda in particulier bezit is. Het is helaas niet gelukt toegang te verkrijgen tot deze stukken.

De handgeschreven preken zijn gebundeld in schriftjes met dubbelzijdig beschreven papier op een formaat van 16,5 bij 21 centimeter. De preek uit 1797 is nog in keurig schoolschrift geschreven, terwijl Pelinck later meer routine in zijn werk kreeg en de pen met hogere snelheid hanteerde. Vooral de preek uit 1811 is moeilijk te lezen. Er zijn regelmatig opmerkingen in de marge toegevoegd, maar bij de nieuwjaarspreken die meerdere malen werden gehouden, zijn geen inhoudelijke aanpassingen of toevoegings- en wijzigingspagina's te traceren. De preken zijn soms in meerdere fases geschreven, aangezien bepaalde punten of de toepassing verschillende kleuren inkt bevatten. Alle preken hebben een lengte van vijftien tot twintig bladzijden. Uitgaande van een spreektijd van ongeveer drie minuten per bladzijde, duurde de preek gemiddeld drie kwartier tot een uur. Dat was in die tijd niet ongebruikelijk, maar het is wel de vraag in hoeverre Pelinck uit zijn hoofd preekte of voorlas wat op het papier stond, aangezien kerk-gangers over het algemeen weinig waardering hadden voor het preken vanaf papier.²¹

Alle preken zijn onderverdeeld in een aantal door Romeinse en Arabische cijfers of kleine letters onderscheiden punten. Ze eindigen met een toepassing, hoewel dat begrip zelf alleen

---

²¹ Bos, *Koninkrijk*, 46-47

expliciet in de oudste nieuwjaarspreek terug te vinden is. Soms zijn punten en opsommingen onderling onderverdeeld. Dit gebruik maakte deel uit van de analytische of Hollandse predikwijze, waarin de tekst woord voor woord werd verklaard. Pelinck kijkt echter niet alleen naar de tekstverklaring, maar ook naar de thematiek. In de loop van de achttiende eeuw was de thematische prediking in zwang geraakt, hoewel in Nederland naar het voorbeeld van de Utrechtse hoogleraar Bonnet een soort tussenweg werd gevonden waar ook Pelinck onder kan worden geplaatst; men verklaarde eerst de tekst, werkte vervolgens een thema uit en koos voor een uiteenlopende toepassing.²²

Alleen in de eerste nieuwjaarspreek verwijst Pelinck expliciet naar het werk van een ander, namelijk Johannes Tissel. Verder wordt in de preek uit 1811 een niet leesbare uitspraak uit de gedichten van Lodenstein aangehaald. Daar Pelinck een Groninger student was, zou een vergelijking tussen de homiletiek van de Groninger Universiteit en de predicaties van Pelinck een nieuw licht kunnen werpen op zijn preekstijl. Voor nu voert dat echter te ver.

3.2. Inhoudelijke kern preken

In onderstaande subparagrafen wordt de kern van iedere preek beknopt samengevat. Tabel 1 biedt een overzicht met de datering van de preken, de centrale Bijbelteksten, de plaatsen waar de preek is gehouden en de bekende liturgische gegevens. Op deze gegevens wordt allereerst kort ingegaan.

Uit onderstaande gegevens blijkt dat van twee preken bekend is dat zij in meerdere jaren gehouden zijn. Dit betreft de preken uit 1797/1798/1799/1802 en 1812/1827. Bovendien worden op de voorbladen van die preken plaatsnamen vermeld. Rolde, Nuis, Norg en Havelte waren de standplaatsen van Pelinck in de desbetreffende jaren. In Wagenborgen, een dorpje nabij Scheemda, vervulde Pelinck in 1827 blijkbaar een preekbeurt. Voorts blijkt dat één preek een nieuwtestamentische tekst als uitgangspunt heeft. Ten slotte valt in de liturgie op dat Psalm 90 vaak aan de orde komt. De verzen die opgegeven worden uit de psalmen 33, 39, 73 en 128 in de berijming van 1773 sluiten inhoudelijk aan bij de tekst die in de preek behandeld werd.

---

²² N. Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland: De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Delft: Eburon, 2007), 110; Heitink, *Biografie*, 99; F.A. van Lieburg en J. van Eijnatten, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2005), 238

Naast psalmen gaf Pelinck de gezangen 159 tot en met 162 uit de Evangelische Gezangenbundel op. Deze waren speciaal bedoeld om te zingen op nieuwjaarsdag. Aangezien de bundel pas in 1806 gereed was, kunnen deze niet al in 1797 zijn gezongen. Uit het handschrift en de verschillende soorten inkt blijkt dat de gezangen later zijn toegevoegd aan de liturgie, maar het is onduidelijk welke psalmverzen vervolgens werden geschrapt en welke van de vijf verzen in een bepaald jaartal werden gezongen. Pelinck heeft niet gedocumenteerd of hij de Nieuwjaarsleerrede over Psalm 90:10 ook na 1802 gehouden heeft. Dat hij gezangen opgeeft, hoeft niet te betekenen dat hij een voorstander van de invoering van de bundel was, aangezien predikanten verplicht waren de gezangen in de eredienst te laten zingen.²³

Datering preken	Centrale Bijbeltekst(en)	Plaats(en) waarin de preek gehouden is (voor zover bekend)	Liturgische gegevens van de preek
1797 1798 1799 1802	Psalm 90:10 Job. 14:1,2 Genesis 47:9	Rolde Nuis Norg Havelte	Ps. 90:5,6 Ps. 39:3 Gez. 159:3,4 Gez. 160:1 Gez. 161:2
1811	Jesaja 8:13,14		Ps. 102:15,16 Gez. 162:1,2 Ps. 90:9
1812 1827	Jesaja 61:2	Wagenborgen	Gez. 160:6 Gez. 162:1,2 Ps. 33:1,2 Ps. 90:9
1817	Jakobus 4:13-17		Gez. 161:3 Ps. 128:1
1832	Psalm 73:23		Gez. 162:1 Gez. 160:4,5 Ps. 73:12

Tabel 1: Overzicht nieuwjaarspreken Pelinck (Bron: HDC, Archief Jan Pelinck, coll. nr. 892)

²³ *Evangelische Gezangen, om nevens het Boek der Psalmen bij den openbaren godsdienst in de Nederlandsche Hervormde Gemeenten gebruikt te worden* (Amsterdam: Johannes Allart, 1806), z.p.; Rasker, *Nederlandse Hervormde Kerk*, 39-40

3.2.1. Nieuwjaarspreek 1797/1798/1799/1802²⁴

Bijbelteksten: Psalm 90:10, Job 14:1-2, Genesis 47:9

Zijn allereerste nieuwjaarspreek hield Pelinck in 1797 te Rolde. De preek, die in keurig handschrift is uitgewerkt en een duidelijk onderscheiden toepassingsgedeelte heeft, werd in de daaropvolgende jaren in Nuis, Norg en Havelte hergebruikt.

De kortstondigheid van het menselijk leven staat centraal. Het leven wordt bovendien geschetst als onrustig en kommervol. Hoewel de mens volgens Pelinck in vergelijking met andere schepselen lang leeft en kan worden tot wat hij 'een veredelde geest' noemt, bestaat een groot deel van zijn bestaan uit gedachteloze kinderjaren, arbeid, moeite, gebrekkige ouderdom en slaap. De staat der kindsheid gaat gepaard met onwetendheid, die der jeugd met lichtzinnigheid en als men volwassen geworden is, wordt men hoogmoedig. Ten slotte komt de ouderdom met gebreken en wordt het aardse leven smakeloos, net als bij de Prediker.

De moeiten in de actuele burgerstaat, de huiselijke toestand en de verbintenissen van het hart door liefde en vriendschap worden door Pelinck aangehaald om de moeilijkheid en onrust te illustreren. In de toepassing maakt hij het driedelige doel van deze predicatie duidelijk:

1. Men moet niet te aardsgezind leven en zowel de goede als de kwade dagen van God ontvangen
2. Men moet het leven uitkopen en woekeren voor de eeuwigheid om te voorkomen dat men op de dag des oordeels naar de hel verwezen wordt
3. De donkere zijde van het leven moet tot dankbaarheid leiden voor de gave van Jezus Christus, die ons na dit leven bij Zijn Vader doet wonen

In de kantlijn staat een verwijzing naar een leerrede over Psalm 90:10 die de lutherse predikant Johannes Tissel uit Dordrecht in 1786 publiceerde. Uit een vergelijking tussen de leerrede van Tissel en de predicatie van Pelinck blijkt dat ruim zeventig procent van beide preken overeenkomt. Pelinck gebruikt weliswaar vaak woordvarianten, synoniemen of andere zinsconstructies, maar woorden als 'vuurkloot' ter aanduiding van de zon neemt hij letterlijk over. Dit geldt ook voor structurele indelingen. Samengevat kan de volgende analyse gemaakt worden:²⁵

---

²⁴ HDC, Archief Jan Pelinck, coll. nr. 892, 3: Nieuwjaars leerrede uit Ps. 90 vs 10

²⁵ J. Tissel, *Leerredenen over de gewigtigste gebeurtenissen uit het leven van Jesus Christus, gewoonlijk genoemd Evangelien 1* (Dordrecht: F. Wanner, 1786): 1-40

Aan het begin van de preek laat Pelinck een gedeelte met een verwijzing naar Psalm 115 achterwege. In plaats daarvan handelt hij over God als onkreukbare richter aan wie men rekenschap moet afleggen. Het gedeelte over de dankbare gevoelens voor degenen die het oog op God gericht houden, de informatie over de auteur van de psalm, het gebed vooraf en de tweepuntconstructie waarin het leven wordt geschetst als kort, onrustig en kommervol, worden daarentegen letterlijk overgenomen.

De aanvullingen door Pelinck bij punt I bestaan uit zinnen die de lopende tekst moeten verduidelijken. De Bijbelteksten die Tissel aanhaalt, uit onder andere het Johannesevangelie en Genesis, neemt Pelinck letterlijk over. Wanneer het gaat over de verschillende fasen van het menselijk leven, heeft Pelinck relatief veel aanvullingen en variaties op Tissel, maar laat hij ook gedeelten weg. De aanvullingen bevatten hier een nadere uiteenzetting van de moeiten die men in respectievelijk de kinderjaren, jeugd, volwassenheid en ouderdom ondergaat. De gehanteerde vierledige structuur is rechtstreeks van Tissel afkomstig.

Nadat de moeiten nogmaals worden uitgewerkt, slaat Pelinck een bladzijde van de leerredenen over. De burgerstaat, de huiselijke toestand en de verbintenissen van het hart door liefde en vriendschap worden uitgebreid uitgewerkt door Tissel, maar Pelinck vermeldt alleen: zie verder Tissels leerredenen. Waarschijnlijk vond hij de preek te lang duren, aangezien hij Tissels uitwerkingen van de driften van de mens geheel achterwege laat. Pelinck stelt expliciet dat hij het voorgaande genoeg overtuigend vindt om te beweren dat onze dagen weinig en de onrusten veel zijn en dat een verhandeling over de driften derhalve overbodig is.

De aparte kop voor de toepassing, die verder in geen van de geanalyseerde nieuwjaarspreken voorkomt, is rechtstreeks van Tissel overgenomen. De eerste twee punten komen letterlijk overeen, maar aan het einde voegt Pelinck een gedeelte over de dag des oordeels toe. Door Gods lankmoedigheid is een nieuw jaar begonnen, maar veel mensen met een verkeerde levensstijl zullen met rasse schreden tot de hel naderen. Wat punt 3 betreft: het geschenk van Jezus Christus en de troost die de christen daarvan krijgt, worden in Tissels bewoordingen beschreven. Hiermee eindigt voor Pelinck de preek, terwijl Tissel nog een paar pagina's extra heeft waarin het gaat over het kiezen voor en de uitnemendheid van de godsdienst.

3.2.2. Nieuwjaarspreek 1811²⁶

Bijbeltekst: Jesaja 8:13-14

Uit de tijd van de inlijving bij Frankrijk zijn twee opeenvolgende nieuwjaarspreken beschikbaar. De preek uit 1811 heeft een heldere structuur, maar is slordig geschreven. Pelinck spreekt in zijn inleiding over ‘een jaar dat wij met beschroomde onzekerheid aanvangen’. De Heere moet geheiligd en gevreesd worden, met het volgende doel:

Om van de veranderingen des tijds een wijs gebruik te maaken, om deszelfs onheil geduldig te draagen en van de voordeelen een dankbaar genot te hebben.

Pelinck schetst de context van het optreden van de profeet Jesaja, laat horen waarom Jesaja ertoe oproept de Heere te heiligen en wat Jesaja daarop beleeft. God wordt in de tekst de Heere der heerscharen, ook wel de Heere Zebaoth, genoemd. Pelinck maakt duidelijk dat de heiligheid van God aan Zijn wezen eigen is, waaruit volgt dat Hij ook in al Zijn werken en wegen heilig is. In relatie hiertoe refereert hij aan een regel uit de werken van ‘de zalige Lodenstein’.

De mens kan volgens Pelinck de Heere heiligen door eerbied, door zich tot God te bekeren, Hem als rechtvaardige richter te erkennen en zich aan Zijn bestuur te onderwerpen, daar Hij alles ten goede zal keren. Het gaat niet om angst, maar om een kinderlijke vreze uit liefde. In het vers dat aan het slot van de preek nog kort wordt overdacht, staat dat de Heere tot een toevlucht in gevaren zal zijn, hoewel het er niet altijd op lijkt dat de Heere steun biedt. In de toepassing, hier als betrachting aangeduid, wordt wederom gesproken over de angstaanjagende omstandigheden. Ter illustratie dient het volgende citaat:

Wij hebben veele dagen van onrust en misère beleefd, groote veranderingen en omwentelingen zien voorvallen, en nog tegenwoordig leven wij in tijden, die het gemoed ligt met zorgelijke vooruitzichten beangstigen, wij hooren van de toneelen der verwoesting, welke het oorlog elders aanricht, en wij rijzen op bij de gedachte dat het krijgsgeschrei eens tot onze wooningen zou naderen.

De christen wordt opgeroepen de Heere der heerscharen voor ogen te houden als hij hoort van oorlogen en geruchten van oorlogen. De openbaring van Zijn heerlijkheid en gerechtigheid moet hem te meer aansturen in eerbiedige onderwerping aan het bestuur van de alwijze God.

---

²⁶ HDC, Archief Jan Pelinck, coll. nr. 892, 11: Jes. 8 vs 13 14

3.2.3. Nieuwjaarspreek 1812/1827²⁷

Bijbeltekst: Jesaja 61:2

Deze predicatie is zowel gedurende de Franse tijd als lang daarna gehouden. Net als in 1811 is de tekst afkomstig uit het boek Jesaja. Het thema luidt: “Uit te roepen het jaar van Gods welbehagen.” In zijn inleiding spreekt Pelinck over de vluchtigheid van het leven en worden zinspelingen op Psalm 90 gemaakt. Het uitroepen van het jaar van Gods welbehagen wordt vervolgens in verband gebracht met de komst van de Messias en wat hij ‘de Evangelie eeuw’ noemt. Het gaat in de eerste plaats over die Evangelie eeuw als een tijd van Gods welbehagen en tegelijkertijd van Gods wrake en ten tweede over het gebruikmaken van de ‘waarheden’ voor de samenkomst van de gemeente.

Christus heeft als Messias het jaar van Gods welbehagen volgens Gods raad uitgeroepen. Pelinck vergelijkt dit met het Joodse jubeljaar; zoals de Israëlieten elkaar hun schulden kwijt-scholden, heeft God ons onze zonden kwijtgescholden. De Evangelie eeuw is echter evenzeer een tijd van wraak en straf. De staf der lieflijkheid en de ijzeren scepter worden door Pelinck in één adem genoemd. Onder het tweede punt van de preek roept Pelinck zijn toehoorders op de Heere te dienen, wat hen in het komend jaar ook mag overkomen. Als men de goede Leidsman der Zaligheid volgt, zal het jaar gezegend zijn in al het goede en het kwade dat Hij de mensen toeschikt. Het jaar zal echter toorn bij God opwekken als het Evangelie wordt verworpen en versmaad. De predikant legt een keuze voor: zegen of vloek, bekering of verloren gaan. Hij eindigt met de belofte van bescherming voor hen die de Heere dienen, maar waarschuwt ook voor de poorten der hel die binnengetreden worden door hen die Hem verwerpen.

Een gedeelte midden in de preek vraagt extra aandacht: Pelinck haalt aan dat de Farizeeën en Schriftgeleerden Jezus een verleider en Belialsman noemden. Zij hadden het volk tegen hem doen opstaan en laten roepen: “Zijn bloed kome over ons en onze kinderen.” Pelinck noemt de verwoesting van Jeruzalem en de verstrooiing van de Joden de vervulling daarvan. Volgens hem waren de Joden eertijds een volk dat was uitverkoren door de Heere, maar nu niet meer. Ook ‘het dekzel op hun aangezicht in ’t lezen van de Schriften des Ouden Testaments’ hebben de Joden in zijn visie te danken aan hun verwerping van Jezus Christus als Messias. Zij worden verder onder meer als ‘verstokt’ en ‘verhard’ getypeerd.

---

²⁷ HDC, Archief Jan Pelinck, coll. nr. 892, 15: Nieuwjaar 1812 1827 Jes 61:2

3.2.4. Nieuwjaarspreek 1817²⁸

Bijbeltekst: Jakobus 4:13-17

In de tekst en de predicaie komt de thematiek van de voorzienigheid en de broosheid van het leven terug. Pelinck waarschuwt zijn hoorders voor een verlies van afhankelijkheidsgevoel, omdat dat leidt tot verwijdering van het beste wezen. Indien men er niet bij stilstaat dat de Heere alles beschikt wat in de toekomst zal gebeuren, wordt men hoogmoedig. In twee punten maakt Pelinck de waarde van het leven in afhankelijkheid duidelijk:

1. Het is een dure plicht voor de christen
2. Dit heeft een heilzame invloed om het leven genoeglijk te maken

Als voorbeelden van Bijbelse personen die ten onder gingen aan hun hoogmoed komen achtereenvolgens Haman, Rabzake en de gezegende landman uit de gelijkenis van Jezus aan de orde. Een bestendig gevoelen van eigen nietigheid en van onze afhankelijkheid van God noemt Pelinck als bewijs van de godsvrucht van degene die het Evangelie belijdt. De godvruchtige wacht op het heil van de Heere, hij wordt bewaard voor kwade voornemens en zaken en is dankbaar voor het welslagen van zijn ondernemen. Bovendien leert hij te berusten in negatievere uitkomsten, vreest hij niet te zeer voor de toekomst en ondergaat hij wat er gebeurt.

Aan het einde van de preek komt de broosheid van het leven nogmaals aan de orde. Het denken hieraan bewaart de mens voor wereldsgezindheid. Het gaat erom dat men erop gericht is de tijd tot heil van de ziel uit te kopen. De zondaar wordt expliciet aangesproken en opgeroepen om van zijn weg af te keren. Pelinck spreekt in dit verband expliciet over de tijd der genade en het verkrijgen van een nieuw hart.

Hoewel Psalm 90 niet op de liturgie staat, wordt hier de bede geciteerd om door de Heere geleerd te worden de dagen zo te tellen, dat een wijs hart bekomen mag worden. Tegelijkertijd wijst Pelinck vervolgens op de Hogepriester, die medegeleden heeft met de zwakheden en de voorspraak is als het heilig gebod van de Heere wordt overtreden.

---

²⁸ HDC, Archief Jan Pelinck, coll. nr. 892, 30: Nieuwjaar 1817 Jakobi 4 vs 13-17

3.2.5. Nieuwjaarspreek 1832²⁹

Bijbeltekst: Psalm 73:23a

De laatstgehouden beschikbare nieuwjaarspreek begint met de mededeling dat een nieuwe tijdkring zich opent, hetgeen de gemeente zingend beleed met de woorden van Gezang 162. Zoals in eerdere jaren wijst Pelinck erop dat de wensen van heil en zegen slechts lege woorden zijn indien het ware heil in dit en het volgend leven niet wordt verkregen. De preek heeft vier punten, te weten:

1. Wat Asaf tot het voornemen bracht om gedurig bij God te zijn
2. Wat het is om bij God te zijn
3. Wat heilzame invloed dit op het geluk van ons leven heeft
4. Opwekking om bij God te zijn, met God te leven

Pelinck schetst dat Asaf vele goddelozen zag die voorspoed hadden, maar nochtans bij God wilde leven. Als mensen leven wij in God, die alomtegenwoordig is. Om als mens bij Hem te zijn, moet Zijn wet dag en nacht overdacht worden. Hij moet voor ogen gehouden worden en het hart moet tot Hem gericht zijn. De heilzame invloed hiervan beperkt zich niet slechts tot het tegenwoordige, maar strekt zich uit tot in het toekomstige. De godvruchtige hoeft niet te vrezen voor wat zijn kinderen en zijn vaderland zal overkomen, aangezien God dat alles heeft bescheiden. Met betrekking hiertoe worden ook Psalm 23 en verzen uit het deuterocanonieke boek Jezus Sirach geciteerd.

Om bij God te zijn, moet men zich willen laten leiden door Jezus Christus, de overste Leidsman der Zaligheid. Pelinck preekt weer duidelijk twee wegen: degenen die vervreemd van God willen doorgaan, zullen worden verstoten en kunnen niet meer worden genezen. Toch betoogt Pelinck dat er hoop is voor hen die afgedwaald waren, omdat Gods genade genoeg zal zijn.

Hoewel men de volmaaktheid niet uit zichzelf kan bereiken, moet men daar wel naar streven door dagelijks de Schriften te lezen en gedurig de Evangelieprediking te horen. Men moet zichzelf voortdurend beproeven en telkens opnieuw zeggen: “Heere, ik zal gedurig bij U zijn.” Aan het slot worden de toehoorders opgeroepen om in kinderlijk vertrouwen aan de hand van de Goddelijke Leidsman voort te wandelen en om standvastig te blijven in het dienen van de Hee-

---

²⁹ HDC, Archief Jan Pelinck, coll. nr. 892, 25: Ps. 73:23a Ik zal dan gedurig bij u zijn. Op Nieuwjaar 1832.

re, om uiteindelijk te komen in het huis van de Vader waarin Jezus woning heeft bereid voor allen die tot het einde volharden in het blijven bij de Heere.

3.3. Inhoudelijke kenmerken

Door de preken van Pelinck digitaal te transcriberen konden met behulp van een zoekfunctie trefwoorden ingetoetst worden om een lijst met treffersaantallen te maken. In paragraaf 3.3.1 wordt uitgebreid ingegaan op de kernwoorden die de preken kenmerken. Paragraaf 3.3.2 bevat informatie over de nog niet behandelde aspecten uit het homiletisch model.

3.3.1. Kernwoorden

Tijdens het lezen van de nieuwjaarspreken blijkt dat bepaalde woorden veelvuldig voorkomen. Het woord genade klinkt met 43 treffers het vaakst, gevolgd door welbehagen (39 keer). Veelal gaat het bij het spreken over genade om Gods genade, waardoor men Zijn vergeving heeft leren kennen. Meermalen roept Pelinck zijn toehoorders op tot het bidden om deze genade. In de preek uit 1812 gaat het zowel om de zaligmakende werking als om de gevaren van de verwerping ervan. In het jaar van Gods welbehagen komt Zijn wraak immers over degenen die Zijn genade en Evangelie hebben gesmaad. Juist op nieuwjaarsdag 1812 spreekt Pelinck zeventien keer over wraak. Elders spreekt hij vijf keer over de dag van Gods rechtvaardige oordeel en eveneens vijf keer over God als richter.

Door het herhaaldelijk citeren van Jesaja 61:2, waarin het woord welbehagen letterlijk voorkomt, staat dit woord hoog in de lijst. Niettemin komt het eveneens veelvuldig voor in combinatie met het spreken over Gods genade in de preken uit 1797 en 1832, waarin het gaat over het welbehagen dat God bewijst aan allen die Hem vrezen en zich voor vergeving tot Hem wenden. Dit doet denken aan een bekering tot Hem, hoewel dat woord zelf slechts driemaal door Pelinck wordt gebruikt.

De genadetijd wordt enkele malen besproken, vooral wanneer het gaat om een aansporing de Heere te vrezen (elf keer) en de tijd te gebruiken om Hem te zoeken en in afhankelijkheid van Hem te leven. Dat moet omdat Hij volgens Pelinck degene is die alles bestuurt en regeert naar Zijn raad. Vanwege de predicatie uit 1817 over het voorbehoud van Jakobus gaat het vijftien keer over afhankelijkheid. Woorden als bestuur, raad, leidsman, voorzienigheid en voorzorg worden alle tussen de vijf en tien keer gebruikt. Daarbij gaat het niet om een deïstische projec-

tie, maar om God die uit Zijn welbehagen handelt in de levens van Zijn schepselen. Het voorzienigheids geloof was in de vroege negentiende eeuw overigens wijdverbreid.³⁰

In dat kader moet ook het veelvuldige gebruik van het woord wijsheid, dat achttien keer voorkomt, worden gezien. Pelinck brengt het woord voortdurend en in vrijwel alle preken in verband met de eeuwige en wijze voorzienigheid van God of met de nietigheid, onkunde en onmacht van de mens, die van Godswege wijsheid geleerd moet worden. Vooral in de thematiek van Psalm 90 spelen die elementen een belangrijke rol. Omdat die psalm eenmaal wordt bepreekt en meermalen wordt gezongen, is het niet verwonderlijk dat deze elementen vaak aan de orde komen.

3.3.2. De hoorders en de werking van de Heilige Geest

De zojuist beschreven kernwoorden hebben een bestemming, namelijk de hoorders. Hoe zij op de preken reageerden, kan niet achterhaald worden. Onderzoek in kerkelijke archieven, om hun identiteit te achterhalen, zou teveel tijd en ruimte kosten. Er kan echter wel gekeken worden naar de manier waarop Pelinck zijn hoorders aanspreekt.³¹ Hiertoe gebruikt hij meerdere formuleringen, die hij soms afgekort opschrijft. Hieronder vallen: mijne aanhoorders, mijne broeders, mijne geliefden, mijne hoorders, mijne vrienden, mijne medemensen en alle mijne medezondaren. De tweede en laatste aanspreekformule hebben een theologische lading, terwijl de overige als algemene of neutrale aanspreekvormen kunnen worden getypeerd. Het expliciet aanspreken van meerdere groepen mensen in de gemeente komt slechts eenmaal voor; in de preek uit 1812 en 1827 spreekt Pelinck zowel tot roekeloze zondaren, die naar de lusten van hun vlees wandelen, als tot ontwaakte zondaars, die een Zaligmaker hebben. Het aanspreken van verschillende groepen die bestaan uit bekeerden en onbekeerden, of uit ontwaakte zondaars en niet-ontwaakte zondaars, is derhalve geen kenmerk van de predikwijze van Pelinck.

Kleine zinnen waarmee Pelinck zijn toehoorders probeert te overtuigen, hebben vaak dezelfde strekking als het volgende voorbeeldcitaat: “Kom aan, laat ik beproeven of ik u daarvan overreden mocht.” Soms stelt hij korte vragen om zijn hoorders aan het denken te zetten, zoals: “Wilt gij een goed en aangenaam jaar beleven? Welaan dan, hoort naar de stem des Heeren uws Gods (...).” In zijn leerredes gebruikt hij eveneens identificatiefiguren voor de toehoorders. Dit kan de auteur van het bepreekte Bijbelgedeelte zijn, maar ook een figuur uit andere Bijbelgedeelten. Pelinck brengt vaak teksten te berde waarin deze personen uitspraken doen of iets meemaken

---

³⁰ Selderhuis, *Handboek*, 598

³¹ Stark, *Proeven*, 216-217

wat voor de toehoorders herkenbaar is. Zo vertelt Pelinck in de preek uit 1817 over Jakob die erkende dat het welslagen van zijn tocht uit Paddan-Aram van God afhing. Hij doet dat om zijn toehoorders ervan te overtuigen dat zij, net als Jakob, hun belangen in afhankelijkheid van God aan Hem moeten aanbevelen.

De werking van de Heilige Geest in de preken is niet meetbaar, maar wel kan met behulp van het homiletisch model gekeken worden naar de manier waarop Pelinck over de Heilige Geest spreekt en wat volgens hem de werking van de Heilige Geest in relatie tot de werking van het Woord, de Heilige Schrift en de prediking is.³² Zo spreekt hij over de Heilige Geest, of de Geest des Heeren, als een Geest die woont in iemand die ervaart dat hij dicht bij God is. De Geest poogt mensen te doen ontwaken en kan niet alleen door de genade van de Heere Jezus ontvangen worden, maar ook worden uitgeblust of bedroefd. In de preek uit 1832 zegt Pelinck dat de Heilige Geest door het Woord van God een raad geeft die de predikant aan de gemeente mag doorgeven. In de Bijbel heeft de Geest bovendien de namen van schrijvers van psalmen en Bijbelboeken laten optekenen en ook de tekst laten opschrijven zoals deze in de Bijbel weergegeven wordt, hetgeen Pelinck bespreekt in de preken uit 1797 en 1812.

3.4. Conclusie

In het voorgaande lag de nadruk achtereenvolgens op de preken, de Bijbelteksten, de liturgische context, de hoorders en de Heilige Geest, ofwel de punten 1, 3, 5, 2 en 6 uit het model van Stark. De formele kenmerken van de preken van Pelinck hebben zich weliswaar ontwikkeld, maar door zijn middenweg tussen analytisch en thematisch preken past hij in een positie die menig negentiende-eeuws predikant in navolging van Bonnet innam.

De woorden genade, welbehagen, wijsheid, wraak, afhankelijkheid, raad en bestuur vormen samen de kernwoorden van de preken van Pelinck. Het aanbod van genade is ruim, maar niet vrijblijvend. Er wordt over heil en genade gesproken voor hen die de Heere al vrezen met een nieuw hart, maar ook over wraak en oordeel voor hen die de Heere (nog) niet vrezen of zich tegen Hem verzetten. Men kan de Heere vooral dienen door in afhankelijkheid van Hem en Zijn bestuur te leven en in vertrouwen daarop het nieuwe jaar te beginnen. Het is immers Zijn wijsheid die het menselijk verstand te boven gaat en van eeuwigheid bepaald heeft wat goed is voor de mens en die hem leidt op de weg die hij in zijn leven moet gaan.

---

³² Stark, *Proeven*, 218-219

Zijn boodschap richt Pelinck tot al zijn hoorders; hij is niet gewend hen in aparte groepen te verdelen. Om zijn boodschap helder te maken, gebruikt hij retorische middelen, zoals het stellen van korte vragen. Tegelijkertijd fungeren Bijbelse personages vaak als identificatiefiguren. De Heilige Geest werkt volgens Pelinck door de Bijbel en de prediking heen en kan mensen opwekken en doen ontwaken.

4. RELATIE TUSSEN PREEKKENMERKEN EN MOREEL-RELIGIEUZE THEMA'S

Het tweede deel van de onderzoeksvraag behelst de verhouding tussen de kenmerken van de preken van Pelinck en een aantal negentiende-eeuwse moreel-religieuze thema's uit de literatuur van Heitink. In de eerste paragraaf worden deze thema's geïntroduceerd en wordt de keuze voor deze thema's verantwoord, waarna in de tweede paragraaf de eigenlijke vraag naar de verhouding tussen de kenmerken uit hoofdstuk 3 en de thema's uit paragraaf 4.1 wordt beantwoord.

4.1. Omschrijving negentiende-eeuwse moreel-religieuze thema's

Het bleek niet eenvoudig een exacte omschrijving te vinden van relevante negentiende-eeuwse moreel-religieuze thema's. Uiteindelijk is gekozen voor een zevental begrippen dat praktisch-theoloog Heitink noemt in zijn verhandeling over het Algemeen Reglement. Ook het kerkhistorisch werk van Selderhuis maakt melding van deze begrippen.³³ De predikant werd in de vroege negentiende eeuw gezien als de belangrijkste volksofvoeder in het kerkgenootschap, dat de godsdienst, deugd en goede zeden moest bevorderen. Het ging daarbij voornamelijk om het behartigen van de moraal, de goede orde en onderlinge verhoudingen en om het uitdragen van oranjegezindheid en vaderlandslievendheid.

Aangezien Heitink op basis van de tekst van het Algemeen Reglement tot de formulering van deze moreel-religieuze thema's komt, worden zij in dit onderzoek als leidraad gehanteerd. De keuze voor deze thema's is immers gegrond op het primaire bronnenmateriaal van de Nederlandse Hervormde Kerk dat voor historisch onderzoek van groot belang is. Dit betekent niet dat deze lijst uitputtend is en er geen andere moreel-religieuze thema's waren die een rol speelden in de vroege negentiende eeuw, maar zij geeft wel een onderbouwde en afgebakende opsomming van relevante thema's voor dit onderzoek. Voorbeelden van aanverwante thema's die zich in de loop van de negentiende eeuw verder ontwikkelden en waarnaar in vervolgonderzoek zou kunnen worden gekeken, zijn: redelijkheid, sociabiliteit en tolerantie.³⁴

De begrippen deugd, godsdienst, moraal, goede orde, oranjegezindheid, vaderlandslievendheid en goede zeden of zedelijkheid moeten worden geplaatst tegen de achtergrond van een opko-

---

³³ Selderhuis, *Handboek*, 620

³⁴ Heitink, *Biografie*, 89-92, 110-111;

mende vrijzinnig-protestantse elite onder leiding van koning Willem I, die een christendom boven geloofsverdeeldheid nastreefde. In tegenstelling tot de Franse Verlichting was de Nederlandse Verlichting niet antiklerikaal, maar konden verlichte waarden via burgerlijkheid, beschaving en opvoeding ingang vinden in een nationaal-christelijke cultuur. De kerk kwam hierdoor in dienst te staan van de staat en zij moest het volk opvoeden.³⁵

4.2. Onderlinge verhouding tussen preekkenmerken en moreel-religieuze thema's

In de preken van Pelinck komen de thema's van Heitink slechts sporadisch en impliciet voor. Over moraal, goede orde, het Huis van Oranje of de koning wordt met geen woord gerept. Godsdienst en het bijvoeglijk naamwoord godsdienstig komen in totaal vijfmaal voor, maar worden niet als thema uitgewerkt. Uit de preek uit 1832 blijkt dat het bij godsdienst volgens Pelinck gaat om het dienen van God. Over deugden spreekt hij driemaal. Zo zegt hij in de preek uit 1797 dat het leven aan de mensen is geschonken om allerlei christelijke deugden te zaaien op de Godsakker van de wereld. Pelinck werkt de deugden inhoudelijk niet nader uit. In de preek uit 1832 wordt duidelijk dat gehoorzaamheid aan God, vertrouwen op God en dankbaarheid en ootmoedigheid jegens God bij het gedrag van vrome en deugdzame mensen hoort. Zowel in 1811 als in 1832 gaat het over het aardse vaderland en wat het overkomen is of zou kunnen overkomen door Gods bestuur, terwijl in 1832 ook wordt gezegd dat het leven een pelgrimsreis is naar een beter, dat wil zeggen: hemels, vaderland. Over de zedelijkheid wordt ten slotte in 1797 met de woorden van Tissel gezegd dat de mens in zijn zedelijke natuur vorderingen kan maken, maar ook deze worden niet nader uitgewerkt.

In het voorafgaande hoofdstuk werden de volgende inhoudelijke kernwoorden uit de preken van Pelinck onderscheiden: afhankelijkheid, bestuur, genade, raad, welbehagen, wijsheid en wraak. Deze zeven algemene theologische begrippen worden door hem niet in verband gebracht met de zeven moreel-religieuze thema's van Heitink. Een relatie tussen de moreel-religieuze thema's en de kenmerken van de nieuwjaarspreken van Pelinck is evenmin te onderscheiden. Hij probeert zijn toehoorders te onderwijzen, maar niet moreel op te voeden. Zijn prediking spitst zich inhoudelijk toe op de verklaring van de tekst en de uitwerking van een thema, bijvoorbeeld vergankelijkheid of afhankelijkheid, maar van een nadruk op de negentiende-eeuwse moreel-religieuze thema's van Heitink is geenszins sprake.

---

³⁵ Selderhuis, *Handboek*, 629-633

4.3. Conclusie

Al met al kan worden geconcludeerd dat er geen verband is tussen de zeven inhoudelijke kernwoorden en de kenmerken van de nieuwjaarspreken van Pelinck en de zeven moreel-religieuze negentiende-eeuwse thema's van Heitink. Afgaande op de inhoud van zijn nieuwjaarspreken past Pelinck niet in het beeld van belangrijkste volksopvoeder en moet derhalve gezegd worden dat de vrij gangbare inhoudelijke kenmerken van zijn preken het leggen van een relatie naar de moreel-religieuze thema's uit de vroege negentiende eeuw niet mogelijk maken. Deze uitkomst is verrassend, omdat de nieuwjaarspreken, die gehouden worden bij de aanvang van een nieuw jaar, een uitgelezen kans zouden kunnen bieden om terug- en vooruit te kijken op gebeurtenissen in kerk en staat en in de levens van de mensen zelf, alsmede om deugdelijke, opvoedkundige of zedelijke richtlijnen te geven.

Conclusie

In dit onderzoek staat de volgende hoofdvraag centraal:

Welke kenmerken kunnen worden onderscheiden in een vijftal nieuwjaarspreken van dominee Joannes Pelinck uit de periode 1797-1832 en hoe verhouden die zich tot de negentiende-eeuwse moreel-religieuze thema's die Heitink noemt?

Uit een prekenanalyse met behulp van het homiletisch model van Stark blijkt dat de vijf handgeschreven nieuwjaarspreken van de hervormde predikant Joannes Pelinck qua formele kenmerken overeenkomen met de stijl van Bonnet. Deze stijl, waarin zowel analytisch als thematisch gepreekt wordt, won in de negentiende-eeuw aan populariteit.

Inhoudelijk zijn de volgende zeven gangbare, theologische kernwoorden typerend voor de preken van Pelinck: afhankelijkheid, bestuur, genade, raad, welbehagen, wijsheid en wraak. De teksten die centraal staan, komen merendeels uit het Oude Testament en zij zijn volgens Pelinck door de Heilige Geest ingegeven. De boodschap geeft hij met hulp van de Geest door aan zijn hoorders, die hij als één groep aanspreekt.

De kernwoorden en –thema's die zijn preken kenmerken, zijn niet te relateren aan de volgende negentiende-eeuwse moreel-religieuze thema's die Heitink benoemt en uitwerkt: deugd, godsdienst, goede orde, moraal, oranjegezindheid, vaderlandslievendheid en goede zeden/zedelijkheid. Hoewel op een passagemoment in de kalender en in de levens van de kerk-gangers het leggen van inhoudelijke verbanden tussen de Bijbelgedeelten enerzijds en de gebeurtenissen en moreel-religieuze thema's in kerk en samenleving anderzijds goed mogelijk is, doet Pelinck dit niet. Dat is opmerkelijk, aangezien de Algemene Synodale Commissie eveneens sprak over de oproep tot een nieuw leven en de aanbeveling van alle belangen aan God op nieuwjaarsdag, hetgeen goede mogelijkheden bood voor een koppeling tussen de preekinhoud en de moreel-religieuze thematiek. Op basis van de analyse van de vijf bestudeerde nieuwjaarspreken en de ontbrekende relatie tussen die preekkenmerken en de moreel-religieuze thema's past Pelinck derhalve niet in het portret van de predikant als belangrijkste volksofvoeder, zoals men dat in een groot deel van de beschikbare literatuur aantreft.

De nieuwjaarspreek nam een prominente plaats in tijdens een dienst die Pelinck al hield voordat de synode de nieuwjaarsdiensten verplicht stelde omwille van het tegengaan van godsdienstig

verval. Het genre vormt een onontgonnen terrein in zowel de kerkgeschiedenis als de praktische theologie, waar preekanalyses vaak worden toegepast. Met betrekking tot de conclusies van dit kleinschalige onderzoek past grote bescheidenheid, aangezien op basis van vijf nieuwjaarspreken van één hervormde predikant geen algemeen geldende conclusies over de positie en inhoud van de nieuwjaarspreken binnen de Nederlandse Hervormde Kerk in de vroege negentiende eeuw getrokken kunnen worden. De analyse van de vijf preken zegt niet alles over de algemene preekstijl en –inhoud van Pelinck, omdat het leeuwendeel van de preken uit zijn archief niet is geanalyseerd.

In de inleiding is dit onderzoek als interdisciplinair bestempeld. Het biedt daardoor ook mogelijkheden voor vervolgonderzoek in de verschillende disciplines. Voor de kerkgeschiedenis kan nader onderzoek uitwijzen of er verbanden bestaan tussen de kenmerken van zijn reguliere zondagse preken, zijn Avondmaalspreken of zijn Biddagpreken en de moreel-religieuze thematiek van de context waarin hij werkzaam was. Ook de sociologie kan daar informatie uit winnen, bijvoorbeeld om de vraag te beantwoorden in hoeverre predikanten in de negentiende-eeuw daadwerkelijk pasten in het portret van belangrijkste volksopvoeder. Ten slotte hebben de praktische theologie en de homiletiek veel mogelijkheden om het genre van de nieuwjaarspreek inhoudelijk en formeel nader te onderzoeken. Daarbij kan het schema van Stark nog uitgebreider worden toegepast dan in dit onderzoek het geval was, bijvoorbeeld door meer op de hermeneutiek, de structuur en de verhouding tussen voorganger en hoorders in te gaan.

Bibliografie

Bijleveld, N. *Voor God, Volk en Vaderland: De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Delft: Eburon, 2007.

Bos, D. *In dienst van het Koninkrijk: Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*. Amsterdam: Bakker, 1999.

Evangelische Gezangen, om nevens het Boek der Psalmen bij den openbaren godsdienst in de Nederlandse Hervormde Gemeenten gebruikt te worden. Amsterdam: Johannes Allart, 1806.

Handelingen van de algemeene christelijke synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in den jare 1817. 's-Gravenhage: Algemeene Lands Drukkerij, 1822.

Feith, H.O. "Levensschets van Dr. Gozewinus Acker Stratingh." *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1877): 27-41.

Heitink, G. *Biografie van de dominee*. Baarn: Ten Have, 2001.

Historisch Genootschap te Groningen. *Album Studiosorum Academiae Groninganae*. Groningen: Wolters, 1915.

Lieburg, F.A. van *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten: Profeten en hun vaderland*. Dordrecht: Van Lieburg, 1996.

Lieburg, F.A. van, en J. van Eijnatten. *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2005.

Rasker, A.J. *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795: Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*. Kampen: Kok, 1986.

Rooden, P. van *Religieuze Regimes*. Amsterdam: Bakker, 1996.

Romein, T.A. *De Hervormde predikanten van Drenthe, sedert de Hervorming tot in 1861*. Groningen: J. Oomkens, 1861.

Selderhuis, H.J. (red.) *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*. Utrecht: Kok, 2014.

Stark, F. *Proeven van de preek: Een praktisch-theologisch onderzoek naar de preek als het Woord van God*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2005.

Tissel, J. *Leerredenen over de gewichtigste gebeurtenissen uit het leven van Jesus Christus, gewoonlijk genoemd Evangelien*, deel 1. Dordrecht: F. Wanner, 1786.